

մենը 6 տպագրուած գիրք և մի անտիպ—քաղուածքներ Կա-
մենեցի հայոց դատաստանական գրքերից, որ հեղինակին մա-
տակարարել է Ս. Յովհաննիսեան: Այն-ինչ կարելի էր այդ աղ-
բիւնները տասնապատկել թէ տպագիրներով և թէ անտիպներով,
ուրեմն և շատ աւելի նիւթ ունենալ: Հարկաւոր էր մանաւանդ
օգտուել ձեռագիրների մէջ պատահող բազմաթիւ յիշատակարան-
ներից, որոնք, մեծ մասամբ կիսագրագէտ մարդկանց ձեռքով
գրուած՝ հարազատ կերպով պատկերացնում են ժամանակի հըն-
չիւններն ու բառաձևերը և շատ հետաքրքրական նիւթ են մա-
տակարարում հնչիւնների և ձևերի կազմութեան համար:

Մանրամասնութիւնների մէջ մտնել մեր յօդուածի ծրա-
գրից դուրս է: Բաւականանալով վերը բացատրուած ընդհանուր
նկատողութիւններով տեսնում ենք, որ հեղինակը զփրակտա-
բար չէ գործ դրել այն աշխատանքը՝ որ հարկաւոր էր մի լուրջ,
գիտական և ինքնուրոյն գործ ստեղծելու համար:

Քրքի արժանաւորութիւնների մէջ առանձնապէս յիշելու
է այն յատկութիւնը, որ հեղինակը բազմաթիւ ծանօթութիւն-
ների մէջ բերում է զանազան բանասէրների յայտնած կարծիք-
ները այս կամ այն հարցի մասին, այսինքն բերում է այդ հար-
ցին վերաբերեալ բոլոր մատենագրութիւնը, որ մի պարագայի
համար գնահատելի դիւրութիւն է: Նոյնպէս նա սովոր է ամեն
անգամ յիշել այն հեղինակներն ու աղբիւրները, որոնցից որեւէ
կերպով օգտուել է:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

23) Александръ Аняинскій. Исторія Армянской Церкви. Кишиневъ,
1900, 307 стр. 8°, ц. 2 руб.

Ալեքսանդր Անինսկի. Պատմութիւն Հայոց եկեղեցու. Քիշինեւ, 1900,
306 էր. 8°, գինը 2 ռուբլի:

Հայոց հին և նոր գրականութեամբ հետաքրքրուող ողու հե-
ղինակներ չը կան: Պ. Անինսկի մի բացառութիւն է կազմում:
Այս գրքից առաջ նա հրատարակել է իր մի այլ աշխատութիւնը,
որի մէջ քննում է թէ հին հայ պատմագիրները ինչ արժէք ու-
նեն իբրեւ պատմական աղբիւրներ: Հեղինակը հայերէն չը գիտէ:
Սա, ի հարկէ, մի շատ մեծ անյարմարութիւն է. բայց ի նկա-
տի ունենալով որ համարեա բոլոր հայ պատմագիրները թարգ-
մանուած են մասամբ եւրոպական և մասամբ ողուաց լեզուով,
պէտք է ընդունել, որ հայերէն չիմացող հետազոտողն էլ կարող է

ձեռքի տակ ունենալ գոնէ փաստերի առատութիւն: Պէտք է խոստովանել որ պ. Աննինսկի տեղեակ է մեր հին գրականութեան. նա կարգացել է բոլոր թարգմանութիւնները և այդ պատճառով կարողանում է փաստեր ու վկայութիւններ բերելով պատմել, դատողութիւններ անել: «Հայոց եկեղեցու Պատմութիւնը» մի բաւական ընդարձակ և մանրամասն աշխատութիւն է, որի նմանը չը կայ ուսաց գրականութեան մէջ:

Ինչպէս է նա գլուխ բերել այդ գործը: Նախ քան բուն աշխատութեան հասնելը, ընթերցողը առաջաբանում հանդիպում է հեղինակի խոստման, թէ ինքը պիտի խիստ անկողմնապահ մնայ իբրև հետազոտող: Գիրքը նշանակուած է գլխաւորապէս ոչ հայ ընթերցողների համար և պիտի բացատրէ, թէ որքան հիմնաւոր են այն մեղադրանքները, որոնք թափուել են հայոց եկեղեցու գլխին դարերի ընթացքում:

Դուք սկսում էք կարգալ և իւրաքանչիւր նոր երես ձեզ համոզում է, թէ որքան ծիծաղելի է «անկողմնապահութիւն» բառը, որ այնպիսի եռանդով շահագործել է հեղինակը առաջաբանում: Ամեն ինչ կայ այդ գրքի մէջ. միակ բանը, որ գոյութիւն չունի այդտեղ, հէնց անկողմնապահութիւնն է:

Առհասարակ կրօնական հարցերի և մասնաւորապէս եկեղեցիների պատմութեան մէջ բաւական չէ խօսք տալ, թէ անկողմնապահութիւն կը լինի: Անկողմնապահ կարելի է լինել միայն այն դէպքում, երբ հեղինակը անկախ, լուսամիտ մտածող է, իւրացրել է ժամանակակից առաջագէտ գիտութեան մէթօքները և հայեացքները. ամենագլխաւորը այն է, որ պատմաբանի, այսինքն երևոյթները լուսաբանողի ու քննադատողի դերը յանձն առած մարդը միանգամայն ազատ լինի դաւանական նախապաշարմունքներից, որ նրան չը ճնշեն աստուածաբանական բանաձևերը, որ կանխակալ միտումներ չունենայ այն առարկայի վերաբերմամբ, որի հետազոտութիւնն է յանձն առել:

Բայց պ. Աննինսկի իր գրքի առաջին տառը գրելիս աչքի առջև ունէր որ հայերը Քաղկեդոնի ժողովը չեն ընդունել: Մի Գիրքօն ուշադրութիւն չէ դարձրել այս հանգամանքի վրայ, քանի որ նա գիտէ թէ ինչ ճանապարհներով, ինչ միջոցներով է մշակուել այն օրթօգօքսիան, որով պարծենում են կաթոլիկ և յոյն եկեղեցիները: Բայց պ. Աննինսկի ճշշուած է այն հանգամանքի տակ, որ քաղկեդոնական օրթօգօքսիայի տեսակէտից հայերի վարմունքը հերետիկոսութիւն էր, մի սարսափելի յանցանք, որ չէ կարող որ և է արդարացում ունենալ: Այս պատճառով էլ հայոց եկեղեցին իր սկզբնաւորութեան օրից պարոնի առջև հանդիսանում է ոչ իբրև հազար հինգ հարիւր տարի ան-

կախ, ինքնուրոյն կեանք վարած մի հիմնարկութիւն, այլ իբրեւ մի յանցաւոր, որի մեղքերը հաստատուելու համար նա ամենայն խնամքով պրպտել է հայոց մատենագրութեան բոլոր քունճ ու պուջախնները և ուր որ գտել է մի ակնարկութիւն, մի կարծեցեալ փաստ, հանել է ու մէջ է բերել նրան՝ ամբաստանողի հանդիսաւոր գոհունակութեամբ և աղմուկով:

Շատ ափսոս: Դուրս է եկել ոչ թէ պատմութիւն, այլ վիճաբանութիւն, միակողմանի, նեղահայեաց, կուսակցական մի դատաստան: Այդպիսի գործ է պահանջում մեր ժամանակը:

— Ո՛չ: Գիտունը, ազատուելով աստուածաբանութեան և սխօյաստիկայի խնամակալութիւնից, նայում է մի ազգի եկեղեցու, հաւատալիքների վրայ իբրեւ այդ ազգի հոգու ստեղծագործութեան վրայ: Նոյն իսկ Մահմէդի կրօնն էլ, որ աշխարհը անթիւ անգամ ողողել է արիւնով, այժմ այն ֆանատիկոսական կատաղի ատելութիւնը չէ յարուցանում, ինչպէս դարեր առաջ: Այժմ ազատ գիտութեան առաջ իսլամի հիմնադիրը շարժատան չէ, նեո չէ, ստատանայի վիժուած չէ, ինչպէս համարւում էր միջին դարերում, այլ կրօնական մի տաղանդաւոր վերանորոգիչ, որի արժանաւորութիւններն ու պակասութիւնները ունեն իրանց պատճառները, իրանց շրջանը, իրանց գոյութեան իրաւունքը: Անցել, անհետացել է այն ժամանակը, երբ կղերական ոգով տոգորուած միտքը փաթիսցիաբար կարծում էր թէ մի ամբողջ ազգ, որ դաւանում է այս ինչ աւանդութեան կամ այն ինչ հեղինակութեան տեսակէտից ծուռ կրօն, բաղկացած է չարագործներից, որոնց պէտք է անխնայ կոտորել և ոչնչացնել, ինչպէս անում էր պապական ինքվիզիցիան: Այժմ, ընդհակառակը, իւրաքանչիւր կրօն սուրբ և յարգելի է, որովհետեւ ժամանակակից փաղաքակրթութիւնը իր հիմնաքարերից մէկն է ընտրել և խղճի, կրօնական համոզմունքի ազատութիւնն ու անբռնաբարելիութիւնը: Հէնց այդ է պատճառը, որ կանխակալ նախապաշարմունքներից ազատ հետազոտութիւնը աշխատում է այս կամ այն կրօնի, եկեղեցու մէջ որոնել մի ազգի հոգեւոր աշխարհը, նրա հոգեբանութիւնը, նրա մտաւոր-կուլտուրական ընդունակութիւնները:

Այսպէս նայելով հայոց եկեղեցուն, պ. Աննինսկի կարող էր մի շատ ազնիւ, շատ հեռաբերքական գործ կատարել: Նա կը տեսներ Ասիայի դժբախտ անկիւններից մէկը ընկած մի բուռն ժողովուրդ, որի նահապետական-կիսավայրենի դրութեան մէջ անագին յեղափոխութիւն է մտցնում քրիստոնէութիւնը: Սա տալիս է այդ փոքրիկ, ցիրուցան, ներքին կապերից զուրկ ժողովրդին գիր և գպրութիւն, մտցնում է նրան քաղաքակր-

Թուող ազգերի շրջանը, առաջ է տանում մտաւոր ճանապարհով: Եկեղեցին հայի կեանքի մէջ այնպիսի դեր կատարեց, որ պիտին չէ կատարել ոչ մի տեղ: Նա էր, որ դուրս մղեց քաղաքական իշխանութիւնը, նա էր, որ միապետութիւն հաստատեց մի այնպիսի ֆէոդալական երկրում, ուր միութիւն, ընդհանուր ցեղական գաղափար անկարելի էր լինում հաստատել իբրեւ քաղաքական դաւանանք: Եկեղեցին հպատակեցրեց մի քանի հարիւր նախարարական տները, մինչդեռ ոչ մի թագաւոր, ոչ մի հրամանատար չը կարողացաւ այդպիսի գործ կատարել: Եկեղեցին էր, որ կլանեց հայերի բոլոր մտաւոր ոյժերը, որ իր մէջ պարփակեց ամբողջ հայոց գրականութիւնը. մեր ժողովրդական ցաւերը երգող բանաստեղծներ չեղան, բայց քրիստոնէութեան բոլոր ծէսերը, բոլոր խորհուրդները անթիւ ու անհամար երգողներ և դրուատողներ գտան մեր մէջ: Երկար դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը մնաց կրօնական համայնք, այս բառի ամենանեղ նշանակութեամբ. նա կորցրեց իր ազգութեան, իր քաղաքական կացութեան շահերի հասկացողութիւնը և տանջւում էր, արիւն էր թափում իր այդ եկեղեցու համար: Չորրորդ դարից սկսած հայ ժողովրդի վրայ բռնացած էր սոսկալի լուծ. պարսիկները, արաբները, բիւզանդացիները, սելջուկները մօնղոլները, թաթարական ցեղերը անխնայ կոխկռտում էին նրան, անխնայ սպանում, բայց նա չնչասպառ դարձած էլ չէր մեռնում. և այդ դիակի ձեռքը ամբողջ ժամանակ բռնած պահում էր եկեղեցին: Դա ազդախաւցած եկեղեցի էր, ազգայնացրած դեռ IV դարից: Ազգը ինչ որ լաւ, թանկագին բան ունէր, դրել էր այդ հիմնարկութեան մէջ: Եւ այդ պատճառով նա պահում էր իր այդ ազգային հաստատութիւնը մի յուսահատական եռանդով և ինքնամոռացութեամբ, որ յատուկ է ամեն ինչ կորցրած և վերջին յոյսից կպած մարդուն:

Ահա ինչ կողմից պէտք էր նայել հայոց եկեղեցուն: Այդ ժամանակ նրա պատմութիւնը կը լինէր մի ամբողջ ազգի աշխարհայեացքների պատմութիւն. նրա մէջ կը տեսնէինք թէ ինչպէս են աշխատել սերունդները, ինչ են առաջացրել նրանք, կը տեսնէինք թէ ինչ է արել եկեղեցին ազգի առաջադիմութեան համար և ինչպիսի խոչընդոտներ է հանել այդ առաջադիմութեան դէմ: Մենք, ի հարկէ, չենք ասում թէ մեր եկեղեցակալութիւնը անարատ ու անբիծ է եղել իր այնքան երկարատև կեանքում: Միջնադարեան խաւարը, այո՛, մեզ էլ պատեց կղերականների չնորհիւ, բարքերի ապականութիւն առաջ բերեց, իսկ ասիական վայրենի ազգերի անզուրկ տիրապետութիւնը փռչացրեց մեր արիւնը, ստրկութեան թոյնը խմացրեց մեզ մինչև

յատակը:—Այս բոլորը պարզաբանելը, լոյս հանելը, ի հարկէ, անչառ պատմութեան պարտաւորութիւնն է:

Բայց մեր հեղինակը գործ չունի այդպիսի բաների հետ: Նրան շարունակ տանջում է այն, որ հայերը ֆաղկեղոսի ժողովը չընդունեցին: Բայց դա ինչ նորութիւն է, մանաւանդ ինչ մեղք է դա: Պ. Աննիսակի, ի հարկէ, շատ լաւ գիտէ թէ ինչպէս էին գումարւում եկեղեցական ժողովները, գիտէ որ այդտեղ այս կամ այն վճիռը ընդունել էր տալիս ոչ թէ ազատ, անբռնաբարելի կամքը, այլ Բիւզանդական կայսրի հրամանը, որ յենում էր զինուորական ոյժի և ոչ թէ համոզմունքի ոյժի վրայ: Մասնաւորապէս ֆաղկեղոսի ժողովի վերաբերմամբ հօ յայտնի է, որ մի կայսր ստիպեց ընդունել փոքրամասնութեան կայացրած վճիռը, իսկ միւս կայսրները նոյն իսկ ջնջեցին, հալածեցին այդ վճիռը: Երկնքի գործերը թագաւորների կամքով չեն վճուում. և հայերի համար ոչ մի մեղք չէր լինի, եթէ նրանք ոչ մի եկեղեցական ժողով էլ ընդունած չը լինէին: Միթէ երջանիկ, հաւատացող քրիստոնեայ չէ մեր ժամանակակից բողոքականը, որ հեղինակութիւններ չէ ճանաչում, որ իր հաւատը հասկանալու և գործադրելու համար ոչ Նիկիա է գնում, ոչ Եփեսոս, ոչ Քաղկեդոն: Մենք մեր նախնիքներով պարծենալ կարող էինք, եթէ նրանց աջողութէր կրօնական մի ինքնուրոյն, նշանաւոր վերանորոգութիւն կատարել, որի մէջ երեսր մեր ցեղի հոգու և մտքի կարողութիւնը: Տարաբախտաբար, մենք այդ չը կարողացանք անել, իբրև մտաւոր սահմանափակ կարողութեան տէր ազգ, մենք ինքնուրոյնութեան մի փոքրիկ շրջան ստեղծեցինք և այդտեղ էլ քարացած մնացինք. Լիւթէրները ամեն ազգի չեն շնորհւում երկնքից: Բայց պ. Աննիսակի, ընդհակառակն, կարծես թէ կամենում է ամաչեցնել մեզ, որ մեր նախնիքները չեն հպատակուել հոռոմա-բիւզանդական մտքին, այլ յանդգնել են իրանց սեփական կարծիքներն ունենալ և պահպանել: Ճիշտ է, սեփական կարծիքներ պահպանելը էժան չը նստեց մեզ. ճիշտ է, ֆանատիկոսութիւնը թէ՛ մեր, և թէ՛ օտարների կողմից անթիւ տառապանքներ հասցրեց մեզ, բայց այդտեղ մեղաւորը կղերական ոգին էր: Մենք կարող ենք ողբալ այդ ոգու գործած չարիքները, կարող ենք մեծ զայրոյթով և յուզմունքով խօսել նրա մասին և անարգ սիւնին բևեռել նրա բոլոր չարագործութիւնները, բայց գաղափարը այդտեղ մեղք չունի, ինչպէս բուն քրիստոնէութիւնը մեղք չունի ալբիզեցիներին բնաջինջ անելու մէջ:

Այդ բոլորը շատ պարզ է իւրաքանչիւր ոչ նախապաշարուած մտքի համար: Ցաւալի, շատ ցաւալի է տեսնել թէ ինչպէս պ. Աննիսակի տանջւում է հայերին հակաքաղկեդոնական հերետի-

կոսութեան մէջ բռնելու համար՝ Մի կողմ թողնելով այն, որ դա միանգամայն ապարդիւն գործ է, չէ կարելի չը խղճալ մի մարդու, որ անագին աշխատանք, մեծ ժամանակ է վատնում այդպիսի ծոտի-պոտի բաների վրայ։ Չէ կարելի չը խղճալ մի մարդու, որ զոհուում է իր կուսակցական անհամբերողութեան, որ նա իր նպատակին հասնելու համար ոչ միայն հարկադրուած է ոտի տակ տալ պատմական իրողութիւնները, այլ և անբարեխղճութիւնների դիմել, ընկնել ողորմելի հակասութիւնների մէջ։

Մենք հարկադրուած պիտի լինէինք մի ամբողջ գիւրք գրել, եթէ կամենայինք մի առ մի արձանագրել հեղինակի սխալ հայեացքները, աղաւաղումները, դիտաւորեալ անբարեխղճութիւնները, միակողմանի աղանդաւորական բացատրութիւնները և այլ այդպիսի «զարդերը», որոնք սկզբից մինչև վերջը վխտում են այդ իբր թէ անկողմնապահ պատմութեան մէջ։ Մի քանի նմուշներ բաւական կը լինեն հեղինակի ինչ լինելը հասկանալու համար։

Հայերէն չիմանալ և հայերէնի մասին վճիռներ տալ—առնուազն տգիտութեան և անբարեխղճութեան նշան է։ Յոյց տալու համար թէ հայերը տգիտաբար չընդունեցին Քաղկեդոնի ժողովը, պ. Աննինսկի հեղինակաւոր ինքնավստահութեամբ ասում է (եր. 67), թէ հայոց լեզուի մէջ «природа», «сущность» և «лице» հասկացողութիւնները արտայայտելու համար կայ միայն մի բառ—«բնութիւն»։ Մինչդեռ յայտնի է որ природа=բնութիւն, сущность=էութիւն, лице=անձն, անձնաւորութիւն։ Հեղինակը դատողութիւններ անելու համար բաւական է համարել այն նիւթերը, որոնք գտնուում են թարգմանուած մատենագրութիւնների մէջ, մինչդեռ դաւանական վէճերը 1500 տարի է ինչ գոյութիւն ունին հայերի և յոյների կամ կաթողիկոսների մէջ. գոյութիւն ունի ահագին գրականութիւն, որ թարգմանուած չէ, ուրեմն և անյայտ է մնացել հեղինակին։ Փոխանակ այդ աղբիւրին դիմելու, նա զեկամարուել է այնպիսի առաջնորդներով, ինչպէս է Չամչեանը և ոչ միայն Չամչեանը, այլ և—O sancta simplicitas!—նոյն իսկ Կղեմէս Գալանոս անունով ֆանատիկոս կաթողիկ ջահանան։ Երևելի առաջնորդներ եկեղեցական հարցերի մէջ։

Յայտնի է որ հայերը դեռ չորրորդ դարի վերջում դուրս եկան Կեսարիայի յոյն եպիսկոպոսի իրաւասութեան տակից և կատարեալ անկախութիւն տուին իրանց եկեղեցուն։ Պարոն հեղինակը ապօրէն է համարում այդ բաժանումը, ապստամբու-

թիւն է անուանում նրան: Իսկ երբ գալիս հասնում է վրացի-
ներին՝ հայոց եկեղեցուց բաժանուելուն, այստեղ արդէն ասում է.
«Անկասկած, վրացիների ազգային ինքնասիրութեան համար վի-
րաւորական էր կախում ունենալ հայոց կաթողիկոսից և վրաց
եկեղեցականութեան համար ախորժելի էր լինել միանգամայն
անկախ» (եր. 80): Միթէ հայերը, բաժանուելով Կեսարիայից,
չէին կարող ունենալ նոյն այդ ազգային ինքնասիրութիւնը:—Պ.
Աննինսկի վճռում է որ չը պիտի ունենային: Երբ խօսքը վրա-
ցիներին է գալիս, նա ընդունում է որ «դաւանական հայեացք-
ների տարբերութիւնը զարթեցրեց վրացիների մէջ իրանց ազ-
գային առանձնայատկութեան գիտակցութիւնը» (եր. 81). Իսկ
հայերի վերաբերմամբ նա շարունակ կուրծք է ծեծում, թէ ին-
չու մերժեցին Քաղկեդոնը: Չէ որ այդ մերժումն էլ կարող էր
հայերի համար ազգային առանձնայատկութեան գիտակցութիւն
լինել:—Ո՛չ, չը պիտի լինէր, ասում է «անկողմնապահ» Աննինսկի:
Եւ անշուշտ դուք լաւ հասկանում էք նրա փորձացւելը. հայերը
բաժանուում էին յունական եկեղեցուց, ուրեմն նրանք յանցա-
ւորներ էին, իսկ վրացիները միանում էին յունական եկեղեցուն,
հետևաբար նրանք ամեն գովասանքի և խրախուսանքի արժա-
նի էին: Ողորմելի պատմագրութիւն...

Հինգերորդ դարի կրօնական պատերազմը և գրական ու
մտաւոր շարժումը պ. Աննինսկի ծաղրի առարկայ է դարձնում:
«Եթէ լրջօրէն վերաբերուենք այս quasi-հերոսական չրջանի
ջատագով պատմագիրների, Եղիշէի և Ղազար Փարպեցու ոգևոր-
ուած ճառերին, այն ժամանակ աշխարայ չափազանցութիւննե-
րի և ոգևորուած ճամարտակութիւնների ետևում կարելի է
տեսնել գործերի իսկական գրութիւնը Հայաստանում, տեսնել
դէպքերի ճշմարիտ պատճառները—եռամուկ, շահադիտական յատ-
կութիւններ ունեցող այն մանր գրգռմաները, որոնք խնամքով
թաղցնում էին հաւատի և եկեղեցու պաշտպանութեան ազնիւ
հոգեկան շարժումների դիմակի տակ: Եղիշէի չափազանցացրած
պատմութեանների և Ղազարի քիչ չափազանցացրած, բայց էլի
անչափաւոր պատմութեան մէջ անկողմնապահ ընթերցողը
տեսնում է ոչ թէ ժողովրդական ոգու բարձրացումը, ոչ թէ
հերոսութիւն, այլ աւելի շատ մարդկային ցեղի մանրացումը
Հայաստանում, ժողովրդական ոգու ազնիւ կողմերի անկումը
և հաւատի թուլութիւնը» (եր. 45—46): Յազկերտը հեղինակի
համար մի խելօք և գործունեայ թազաւոր է. նա իրաւունք
ունէր հայերին կրակապաշտ դարձնելու, որովհետև պետութեան
շահերը պահանջում էին միացնել, ձուլել բոլոր հպատակ ազգե-
րը. իսկ հայերը, որոնք չէին կամենում ձուլուել, միանալ, ա-

պատամբներ (бунтовщики) էին, հայ հոգևորականները, այդ շարժման գլուխ անցնելով, նման էին մեր ժամանակի «անարխիստներին» (եր. 59), դաւադիրներ էին, համարեա չարագործներ: Ակամայ չես հաւատում թէ անշեղ դրուած գիրքը քրիստոնէական եկեղեցու պատմութիւն է, դրուած քրիստոնեայ մարդու ձեռքով: Գոնէ քրիստոնէութեան տեսակէտից փոքր ի շատէ յարգելի պիտի լինէին արեան այն առունները, որ թափեց Հայաստանը՝ քրիստոնէական կրօնը պաշտպանելու համար: Այդ էլ չը կայ: Եւ ընթերցողը ակամայ հարց է տալիս, այսօր թշնամական վերաբերմունքի պատճառը արդեօք այն չէ, որ եթէ չը լինէր հինգերորդ դարի կրօնական պատերազմը, հայերը կարող էին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Այո, ակամայ ստիպուած ես այդպիսի ենթադրութիւն անելու, որովհետեւ հեղինակի համար միայն այդ հանդամանքը գոյութիւն ունի: Միայն ձեն է նրա համար քրիստոնէութիւն, միայն ծէսերն են ճշմարիտ հաւատի նշաններ, իսկ այնպիսի մի կենդանի գործ, ինչպէս էր մի ամբողջ ժողովրդի նահատակութիւնը հաւատի համար, ոչինչ է նրա աչքում...

Խիստ քննադատօրէն վերաբերուելով Եղիշէին և Փարպեցուն, ընդունելով որ նրանց նկարագրութիւնները գունաւորուած են, որ իրողութիւնը այնպէս չէր, ինչպէս նրանք են պատմում, մենք, այնուամենայնիւ, պիտի ընդունենք իբրեւ անհերքելի ճշմարտութիւն որ հինգերորդ դարը իբրեւ դադափարական շարժման, ազգային ինքնաճանաչութեան մի շրջան, չունի իր նմանը հայոց ամբողջ պատմութեան մէջ: Եւ երբ պ. Աննինսկի այդպէս է վերաբերում այդ շրջանին, հասկանալի է թէ ինչ կը լինի նա պատմական միւս շրջաններում: Հայ ազգը իր դարաւոր տանջանքների մէջ ոչ մի տեղ չէ արժանանում հեղինակի համակրանքին: Նոյն իսկ այն սև ժամանակներում, երբ սելջուկները, մօնգօլները աւերակ էին դարձնում հայոց երկիրը, հեղինակի բոլոր ջանքն է ապացուցանել որ հայերը հերետիկոսներ են: Լէսկլիթմուրի արշաւանքի մասին մի քանի խօսք է ասուած, այն էլ ինչ: Լէսկլիթմուրը իբր թէ չէ վնասել հայոց եկեղեցուն: Ուրեմն և չեն եղել զարհուրելի կոտորածներ, եկեղեցիները, վանքերը չեն քանդուել... Կոտորուած էլ լինէր ժողովուրդը, քարուքանդ եղած էլ լինէր երկիրը, հեղինակի համար ոչինչ նշանակութիւն չունի այդ բանը, չէ որ ամեն ինչ Հայաստանում հակաքաղկեդոնական էր...

Իբրեւ այդպիսի հեղինակ, պ. Աննինսկի, ի հարկէ, պիտի վերին աստիճանի անարդար, կողմնապահ դատաւոր հանդիսանայ այն վէճերի մէջ, որ հայերը ունէին յոյների հետ: Այդտեղ

արդէն ոչ մի բառ չը կայ յունական ֆանատիկոսութեան, ստորինորիզների, հալածանքների մասին: Յոյները մաքրագոյն գառնուկներ էին, իսկ հայերը ֆանատիկոս միաբնականներ, անուղղելի հերետիկոսներ, որոնք միայն զգուանք կարող են յարուցանել: Ի՞նչպէս չը զգուել: Թովմա Արծրունին նկարագրում է Աղթամարի եկեղեցու շինութիւնը, ասում է թէ նրա պատերի վրայ ներսից նկարուած էին զանազան կենդանիների կոխները, իսկ դրսից այդ պատերը զարդարուած էին խաղողի վազերի, թռչունների և աղանձիների նկարներով: Պ. Աննինսկի այդ նկարները ընդունում է պատկերների տեղ և ընդհանրացնելով Աղթամարի այդ յատկութիւնը բոլոր հայ եկեղեցիների վերաբերմամբ, ասում է թէ սուրբերի նկարների հետ միասին կային և կենդանիների, թռչունների ու սողունների նկարներ: Կամ թէ Մովսէս Կաղանկատուացին պատմում է որ Իսրայէլ եպիսկոպոսը շինել տուեց խաչ և զարդարեց նրանց «կենդանազիրներով»: այդ կենդանազիրը, որ պարզապէս պատկեր է նշանակում, պ. Աննինսկի կամ Կաղանկատուացու թարգմանիչը դարձրել է «կենդանի» (животное) և դուրս է գալիս որ հայոց խաչերը կենդանիների պատկերներով էին զարդարուած, այսինքն թէ քրիստոնէայ հայերը երկրպագում էին և թռչուններին, սողուններին ու առհասարակ կերդանիներին (եր. 134): Ահա թէ որ աստիճանին է հասնում պ. Աննինսկու բարեխղճութիւնը...

Հաւատարիմ իր այդ տենդենցիային, հեղինակը մի տեղ (եր. 127) աշխատում է ստուեր գցել և Հայաստանում եղած սուրբերի մասունքների վրայ: Պաշտպանել ոսկորների պաշտամունքը մենք բոլորովին մտադիր չենք: Բայց արդարութիւնը ստիպում է ասել, որ այդ բանի մէջ հայերի ուսուցիչները յոյներն էին: Հօ յայտնի է, որ յոյն հողետրակութիւնը մասունքների վաճառականութիւն էր անում արևմտեան Եւրոպայի հետ. հօ յայտնի է, որ բանը այնտեղին էր հասել, որ յոյն կղերը նոյն իսկ թիւրքաց սուլթանից էր առնում վկայական, թէ այս ինչ մասունքը այս ինչ սուրբինն է և այդ վկայականը ուղարկում էր Եւրոպա՝ ապրանքի արժէքը հաստատելու համար:

Բայց պ. Աննինսկու համար բոլոր հայերը չեն պիղծ յանցաւորներ: Եղբ կաթողիկոսը և բոլոր միւս քաղկեդօնականները նրա համար շատ լաւ մարդիկ են, ազնիւ, կրթուած, հասկացող. իսկ հակաքաղկեդոնականների համար նա պահած ունի ամեն տեղ մի ստէրէօտիպ անուն—«ֆանատիկոս»: Այս վերաբերմունքը, ի հարկէ, հասկանալի է ինքն ըստ ինքեան: Բայց ծիծաղելին այն է, որ մի տեղ պ. Աննինսկու մօտ ամբողջ հայ ժողովուրդն է քաղկեդոնականութեան պաշտպան, միւս տեղ

նոյն այդ ժողովուրդը չէ ուզում դաւաճանել իր նախնիքների հաւատին, այսինքն հակաքաղկեդոնական է: Թէ սրպիտի թշնամութեամբ է նա լցուած այդ ժողովրդի դէմ, երևում է և նրանից, որ նա երկու տեղ ամենայն հաճութեամբ կրկնում և բացատրում է պարսից Պերոզ թագաւորի այն խօսքերը, թէ «չը կայ ասորու պէս վատ մարդ և կռուող, հայը ասորուց էլ վատ թար է»: Անկողմնապահ, խղճմտանքաւոր պատմագիրը աչքի առաջ կ'ունենար որ այդպէս վկայող մի թագաւոր է, որի դէմ ապստամբուել էին հայերը. աչքի առաջ կ'ունենար մանաւանդ այն, որ հէնց այդ խօսքերի համար էր Վահան Մամիկոնեանը պատերազմներ մղում պարսիկների դէմ, ապացուցանում էր որ մի երկրի դժբախտութիւնը առհասարակ արքունիքից ուղարկուող վատ պաշտօնեաներն են և կառավարիչները: Աննիւսիկ այդպիսի փաստերի հետ դործ չունի: Չէ որ Պերոզի վկայութիւնն էլ մի լաւ ապացոյց է հակաքաղկեդոնի հայերի դէմ:

Վերջացնենք: XV դարից կաթողիկոսական աթոռը փոխադրւում է Էջմիածին և սկսում են հայ եկեղեցու դժբախտութեան օրերը: Այդ շրջանի պատմութիւնը պ. Աննիւսի բաց է անում այսպիսի տողերով. «Այդ խայտառակ խառնակութիւնները և այդ ստորացուցիչ կախումը (մահադաւաններից) կարծես Աստուծու պատիժն էին, ուղարկուած հայերին այն պատճառով, որ նրանք շատ անգամ խօսք տուին հաշտուել տիեզերական (յունական) եկեղեցու հետ, բայց դաւաճանեցին իրանց խօսքին, պատիժ այն պատճառով, որ նրանք յամառութեամբ խոյս էին տալիս այդ եկեղեցու վարդապետութեան ճանաչուած ճշմարտութիւնից: Մի և նոյն ժամանակ այդ խառնակութիւնները մի վըկայութիւն էին, թէ հայ քրիստոնեայ հասարակութիւնը, որ թշնամի էր ուղղափառ (յունական) եկեղեցուն և չէր հնազանդւում իր լաւագոյն հովիւներին ու օրինաւորապէս կազմուած ժողովներին, հեռու է փրկչի ճշմարիտ եկեղեցուց»: Եթէ այդպէս է, ապա ինչո՞ւ նոյն այդ շրջանում Մէհմէդ Փաթիհը ձի հեծած մտաւ Կ. Պօլսի ս. Սոփիայի եկեղեցին, հրատարակեց նրան մահադական մզկիթ. ինչո՞ւ ամբողջ Յունաստանը արիւնով ներկուեց, ինչո՞ւ սոսկալի դժբախտութիւններ թափուեցին յոյն ազգի վրայ: Չէ որ յունաց եկեղեցին փրկչի ճշմարիտ եկեղեցին էր. չէ որ նա չը պիտի պատժուէր: Յունաց պատրիարքները Կ. Պօլսում դարձան թիւրքերի ստրուկները. նրանք փողով էին գնում իրանց պաշտօնը: Եւ ինչո՞ւ երկինքը թոյլ էր տալիս այդպիսի ստորացումն այն եկեղեցու համար, որ ընդունում էր Գաղկեդոնի ժողովը:

Ո՛չ, երկինքը գործ չունէր այդ դժբախտ գործերում, որոնք սոսկալի ստորացումն էին ամբողջ արեւելեան քրիստոնէութեան համար, առանց բացառութեան քաղկեդոնիկների և հակաքաղկեդոնիկների: Ամենքը մի և նոյն պղնձի մէջ էին տապալուում: Եւ եթէ դուք երկնքի մատն էք դնում այդ ողբալի, սև իրողութեան մէջ, այդտեղ պատմական ճշմարտութիւնը չէ խօսում, այլ ձեր փարիսեցիութիւնը...

Լ.